

Лариса Павленко

**Військова лексика в «Літописі Самовидця»
(на матеріалі номінацій осіб)**

Стаття присвячена аналізу військової лексики на означення осіб, вжитої в «Літописі Самовидця», пам'ятці української мови ХУІІ ст.

Larysa Pavlenko

**Military vocabulary in «The Chronicle of Samovydet»
(on the material of persons' nomination)**

The article deals with the analysis of a military vocabulary for persons' denotation. This vocabulary is used in «The Chronicle of Samovydet», the memory of the Ukrainian language of the 17 century.

Вивчення історії словникового складу мови, найбільш динамічного й чутливого до екстралінгвістичних змін рівня будь-якої мови, є важливим завданням історичної лексикології. Семантична еволюція слів, історія їх функціонування становлять значний науковий інтерес при дослідженні лексико-семантичної системи мови.

Відповідно до положення про системність лексики, яке традиційно утвердилось у славістичному мовознавстві, особливого значення в наш час набули роботи, присвячені аналізу окремих тематичних і лексико-семантичних об'єднань слів, що складають лексико-семантичну систему мови, як у синхронічному, так і в діахронічному аспектах. Таким своєрідним угрупованням слів є апелювативні назви осіб, уживані у військовій сфері.

Стаття присвячена аналізу військової лексики староукраїнської мови ХУІІ ст., того періоду нашої історії, коли відбувалися активні національні й соціальні зрушення в Україні. Це був час «великих народних рухів, що відбулися на внутрішньому житті не самого тільки українського народу, але

рознеслися потужною хвилею далеко навкруги, перемалювавши наново політичну карту всієї східної Європи» [2, 207]. Названа лексика проаналізована на матеріалі визначної пам'ятки національної культури – “Літопису Самовидця”.

Тематичний підхід до діяхронічного аналізу лексичних особливостей української мови є звичним для славістичної і, зокрема, української лінгвістичної науки. Це, зокрема, наукові праці І.І.Срезневського, П.Г.Житецького, В.Ягича, І.Огієнка, О.Горбача, В.В.Німчука, В.А.Передрієнка, В.О.Винника, І.П.Чепіги, В.М.Русанівського, Г.П.Півторака, Л.М.Полюги, М.Л.Худаши і т. д. Проте монографічного дослідження військової лексики й досі немає, хоча цей пласт словника української мови є досить цікавим з різних поглядів: його етимології, номінативних особливостей, семантики, словотвірних характеристик, стилістичних параметрів вживання, зв'язку з екстралінгвістичними факторами. Спроба підходу до вивчення історії військової лексики зроблена в статтях Я.Яремка [8] і Л.В.Мурашка [5] та в монографії Т.Д.Михайленко [4]. Фрагментарно ця лексика як об'єкт аналізу репрезентована у відомій праці з історії української лексикології [3].

Серед одиниць загальної макрогрупи військової лексики в “Літописі Самовидця” чи не найповніше представлені номінації осіб, людей, які несли військову службу або мали стосунок до неї.

Уже в пам'ятках Київської Русі використовуються мовні одиниці названої лексико-семантичної групи. На цій потужній лексичній базі давньоруського періоду активно вживалися назви окремих людей, що служили у війську, брали участь у воєнних діях чи мали стосунок до війська, в староукраїнській мові ХУП ст., часу творення “Літопису Самовидця”. Аналізована пам'ятка фіксує більше сотні вживань лексем – номінацій осіб.

Назви осіб, причетних до військової справи, диференціювалися за різними ознаками. Вони могли вказувати на специфіку військового

підрозділу, до якого належала та чи інша людина, на титули і звання військових зверхників, на тимчасовий чи постійний рід занять або функції у війську чи під час бойових дій. Номінації цієї групи є гетерогенними за своїм походженням: вони могли належати як до питомої лексики, так і бути запозиченнями з інших мов. Питомі мовні одиниці в процесі включення їх до сфери номінування реалій військового життя нерідко проходили через процес семантичної трансформації.

Розглянемо найбільш уживані номінації осіб, репрезентовані “Літописом Самовидця”. Так, на чолі підрозділів козацького війська стояли **ватаг** (може виражати, крім того, загальне значення “вождь”): **А на Запорожю Кошовій Івань Гѣрко, ватагъ сильній померъ (134)¹, сотник: И там рада была, где усі полковники і сотники з товариством...позволилися зоставати (66), полковник: Также полковникове козаков до всякой домової незвичной роботи пристановляли (46).**

У козацькому війську ще були: **обозний** “начальник штабу, той, хто відав артилерією і обозом”, **асаул** “ад’ютант, той, хто організовував стройову службу”, **хоружий** “хранитель прапора, прапорonoсець”, **писар** “той, хто відав похідною канцелярією”, **атаман** “начальник окремого козацького загону”, **товариш** “перше військове звання у козаків, член товариства, досвідчений, бувалий” ; навчені молоді воїни, що готувалися до посвяти у козацтво, звалися **молодиками**, **оружничий** “відповідальний за військове, збройне спорядження”, **комонник** “кінний воїн”, **охочій**, **охочекомонній** “доброволець-волонтер”. Всі ці та інші назви осіб, пов’язані з військовою справою, активно вживалися в козацьких літописах, староукраїнських пам’ятках ділового стилю ХУІ - ХУІІІ ст., часто використовує їх автор “Літопису Самовидця”: **з комонником ушикованим так (85).** Назви військових чинів із структурно-семантичного поляду являють собою

---

¹ Цитовано за виданням: Літопис Самовидця / Видання підготував Я.І.Дзира. –К.: Наук.думка, 1971.

переважно складені, двочленні терміни, вторинні компоненти яких указують на приналежність до роду війська та ранг: **атаманъ кърѣнний пѣхотний, полковник виборний городовий, полковник пѣхотний наказний, полковник конний, асаула арматний, артилерійський асаул.**

Окреме місце посідають назви військових музикантів: **добошъ** поруч із українською інновацією **довбиш, литаврщикъ, трубачъ** та ін.

Поруч із спеціальною назвою **гетманъ** (очевидно, з німецького **Hauptman** через польське **hetman**), що означає головнокомандувача козацькими збройними силами: **а н гетман Яблоновский... ходили у Венгерскую землю** (141), пам'ятки ХУП ст. широко засвідчують загальні назви полководців, воєначальників: **вожь** чи **вождь** (церковнослов'янїзм), полководец, замінюваному у військовому лексиконі аналізованої історичної доби новим словом **комендієрь** (відповідно до німецького **Kommandjer**): **Комендієри войскъ христїянскихъ... на оборону Чигрину ординованніи** (158). Військова лексика ХУП ст. у сфері творення антропонімів-загальних назв значною мірою представлена складеними термінологічними утвореннями, які, як уже зазначалось, конкретизували базове однослівне поняття: **где гетманов обоїх - великого коронного и полного в неволю взято** (51), **а там старешина козацкая - обозний, асаул, и писар войсковий** (144), **И там заставши жолніров литовскихъ чималую купу...**(67), **И так комисари полскіє... вводили аж до Петрова посту** (82), **ратними людьми осадил Смоленско** (67), **стрелци московскіє не хотіли присягати** (135). Нерідко для відтворення особливостей організації чужоземного війська використовувалися назви військових чинів тієї армії: **ротмистр, реїментар: ...починивши собі ротмистров и полковников** (160), **и там тоє войско розбили и самого Маховского реїментара поймали** (101).

Чи не найактивніше у сфері номінацій осіб вживається в “Літописі Самовидця” слово **козак**. Назва ця досить давня: її етимологія сягає ще доби

Київської Русі. Словник І.І.Срезневського фіксує його із різними значеннями: по-перше “найманий робітник”, по-друге, “військовий чоловік, що несе службу в караулі” (6, I, 1173). Ця лексема є, очевидно, запозиченням з тюркської мови, правда, з якої саме, вагається категорично стверджувати навіть Фасмер: він вказує на можливі мови як джерела запозичення - турецьку, кримсько-татарську, казахську, киргизьку тощо. За Фасмером, слово **козак** мало значення “вільна, незалежна людина”, “шукач пригод”, “волоцюга” [7, II, 158]. Етимологічний словник української мови, крім названих значень, репрезентує розгалужену семантичну палітру [1, 495–496]. Давні українські пам’ятки подають це слово із значеннями “вільна людина”, “дружинник” та “особливий рід служивих людей, членів певного військового підрозділу”. Саме така семантика є типовою для цієї лексеми в “Літописі Самовидця”: **козаки разили турков (158)**.

У процесі формування лексико-семантичного розряду на означення понять, пов’язаних із розвідувально-сторожовою службою, відбувається поступове переміщення слів із суспільно-політичної та соціально-економічної сфер у військову, а також засвоєння деяких запозичень. Наприклад, слово **шпигун** уже активно вживалося наприкінці ХУП – поч. ХУІІІ ст. “Літопис Самовидця” засвідчує слово **язик** у значенні “захоплений у полон воїн табору противника для одержання важливої інформації”: **хоча би якого язика татарского поймали козак** (46). Цей приклад переконливо доводить використання вторинної номінації (переосмислення значення слова) у сфері творення військової лексики.

Аналіз розглянутих у роботі найменувань осіб, причетних до військової сфери (а описові підлягали не всі лексеми, вжиті в пам’ятці, а ті, що найактивніше використовувалися), дозволяє зробити висновок, що названа мікрогрупа слів поповнювалася як за рахунок власне українських мовних ресурсів (через переосмислення значення слова чи нарощування лексико-семантичних варіантів, шляхом однослівної деривації чи утворенням

аналітичних словосполучень), так і шляхом запозичень. Перше з названих джерел розвитку військової лексики було більш продуктивним.

Близькими до назв осіб є номінації військ та їх окремих частин, які, по суті, означають сукупність осіб, об'єднаних для виконання певного завдання.

З другої половини ХУІ ст. й особливо протягом ХУІІ ст. в українській літературній мові спостерігаються перші випадки зіставлення нових українських назв на означення родів військ із більш загальними, що були поширені в інших слов'янських мовах (зокрема російській) і прийшли на зміну відомим давньоруським словам, і це засвідчує “Літопис Самовидця”, як-от: **сердюки** (145) чи **серденята** “наймана козацька піхота” (здебільшого, сторожові полки); порівняймо: **пѣхота козацкая, сердюки** (145) замість давньоруського **пѣшци, компанѣйци** чи **компанія** “наймана кіннота, компанійські полки” (183).

Таким чином, у сфері номінацій, що позначали групи осіб, в староукраїнській мові ХУІІ ст. використовуються в основному назви питомого походження. Переважна більшість з них уживалася ще в пам'ятках Київської Русі. На староукраїнському ґрунті могли відбуватися процеси звуження чи розширення значень цих лексем.

Аналізована пам'ятка староукраїнської мови – “Літопис Самовидця” – дозволила глибше пізнати закономірності формування окресленого пласта української лексики, оскільки система назв, пов'язаних із військовою сферою, представлена в літописі як така, що перебуває на шляху виразного лексико-семантичного оформлення. Гетерогенні за етимологією мовні одиниці, які увійшли до цієї макрогрупи лексики, фіксують слова як питомого походження, так і запозичення. Переважна більшість питомих слів – це ті, що пройшли процес семантичного переосмислення: спеціалізоване значення для них стало вторинним, похідним.

Склад військової лексики, представлений “Літописом Самовидця”, склався не одразу, він, як уже зазначалось, пройшов ряд проміжних станів, в ньому легко можна виділити різні хронологічні пласти.

Багато слів і термінологічних сполучень вийшли із активного слововжитку або повністю були мовою втрачені і замінені іншими словами цієї чи близької семантики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Етимологічний словник української мови: У семи томах. – Т.2. – К.: Наук. думка, 1985.

2. Єфремов С.О. Історія українського письменства. – К.: Феміна, 1955.

3. Історія української мови: Лексика і фразеологія. – К.: Наук. думка, 1983.

4. Михайленко Т.Д. Інтра- та екстралінгвістичні аспекти формування і функціонування військової терміносистеми в національних мовах: Автореф. дис...д-ра філол. наук. – К.: Без вид., 1996.

5. Мурашко Л.В. З історії формування української військової термінології//Мовознавство. – 1997. – №4 – 5. – С.49 – 51.

6. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893 – 1912. – Т.1– 3.

7. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. - М.: Прогресс, 1964. – 1973. – Т.1 – 4.

8. Яремко Ярослав. Джерела і способи формування української військової термінології//Slavika Tarnopolensia. – №4. – Тернопіль: Без вид., 1997. – С.78 – 82.

Літопис Самовидця/Видання підготував Я.І.Дзира. – К.: Наук. думка,
1971.